

Een deel van het Bayerischer Wald is natuurreserveaat waar bomen en planten groeien zonder interferentie van de mens.

(Napoleon!) en dus te verdedigen Duits-nationale identiteit geworden. Er ruiste dus altijd al wapentuig mee. Elias Canetti heeft in zijn studie *Masse und Macht* die symboliek haarscherp ontbloot: 'Het massasymbool van de Duitsers was het leger. Maar het leger was meer dan het leger; het was het marcherende woud. In geen enkel ander modern land ter wereld is het woudgevoel zo levendig gebleven als in Duitsland. Het rigide en parallelle van rechtopstaande bomen, hun dichtheid en aantal vervullen het hart van de Duitser met diepe en mysterieuze vreugde.' Een van de Duitse 'lieux de mémoire' is niet toevallig het Teutoburger Wald. Een gigantisch monument herinnert er aan de mythische

Hermannschlacht, waarbij het Romeinse leger van Varus door de Germanen onder leiding van Arminius werd gedecimeerd. De nationaalsocialisten hebben die problematische woudcultus verdergezet en hun eigen beklemmende lieux de mémoire, zoals Buchenwald, vaak in wouden opgericht. In de dagboeknotities van Felix Hartlaub, die als secretaris bij het oppercommando van de Wehrmacht in de hoofdkwartieren van de Führer Wehrwolf en Wolfsschanze heeft gewerkt, staat te lezen hoe de officiersbunkers en -barakken met 'woudstilleven' en 'hertengeweien' waren versierd.

Er is veel te zeggen over Adorno's poëzieverbod, dat een eigen leven gaan leiden is en vaak in één adem wordt genoemd met de veel

radicalere bewering dat de Holocaust zelf in se onvoorstelbaar is. Elke voorstelling schiet tekort, maakt van een niet te vatten gruwel een beeld of een verhaal dat 'plausibel', verteerbaar wordt, dat herkenbaar is en ons gewild of niet verzoent met wat gebeurd is, dat *verschoot* – vaak ook letterlijk, door een esthetisch surplus. Je kan er dus op de keper beschouwd niets zinnigs over zeggen (je mag er misschien zelfs niets zinnigs over zeggen). Maar ook het omgekeerde is waar: elke andere vorm van kunst na Auschwitz, niet enkel natuurpoëzie, elke artistieke uiting die niet de littekens van Auschwitz draagt, wordt obscene, want onfatsoenlijk onschuldig en elegant. In haar boek *Paroles suffoquées* – een in